

MORGAN, BUCHANAN & Co.

MANCHESTER.

N^o.

REGISTERED.

24 Yds

Batik de techniek en de geschiedenis Deel 1

We kennen allemaal de prachtige batikstoffen uit Nederlands-Indië, maar dat de geschiedenis van de batiktechniek nauw verbonden is met ons koloniale verleden, is minder bekend.

In september dit jaar opent in het Wereldmuseum in Rotterdam de semipermanente tentoonstelling *Kruispunt Rotterdam*. Voor de tentoonstelling zijn stukken geselecteerd uit de omvangrijke collectie van het Wereldmuseum waaronder veel textiel. In de tentoonstelling staat uitwisseling centraal en zal de handel en koloniale geschiedenis van Nederland belicht worden.

Voor het gedeelte over Indonesië is textiel en kleding geselecteerd, waaronder veel batik dat geschonken werd aan het toen nog Maritiem Museum Prins Hendrik door o.a. de verzamelaars Gerret Pieter Rouffaer en de Rotterdammer dr. Elie van Rijckevorsel. Meer over de verzameling van Van Rijckevorsel in het hierna volgende artikel. In dit artikel wordt ook aandacht besteed aan de rol van de Kralingsche Katoenmaatschappij die bestond van 1870 tot 1932 en de stoffen, waaronder imitatie-batik, die zij vervaardigden voor export naar o.a. het voormalige Nederlands-Indië.

In dit eerste artikel kijken we naar de geschiedenis van batik en hoe de batiks terecht kwamen in de collectie van het Wereldmuseum.

Wat is batik?

Batik is een uitsparingstechniek waarbij met hete was patronen worden aangebracht op voornamelijk katoen. De was bestaat uit een combinatie van bijenwas met hars of paraffine. De exacte mengsels van de was zijn ware beroepsgeheimen. De verschillende verhoudingen hebben een andere uitwerking op het doek. Met meer hars komt er meer

craquelé. Paraffine houdt de lijn schoner, terwijl er met bijenwas een gelige kleur achterblijft, maar bijenwas breekt weer minder snel. Met verschillende hulpmiddelen wordt de was aangebracht op de stof. Op het Indonesische eiland Java gebruiken ze een canting, een koperen pen/waspen, om *Batik Tulis* te maken. ‘Tulis’ betekent ‘schrijven’, dus een ‘Batik Tulis’ is een handgeschreven batik. Met een cap, een koperen stempel, wordt *Batik Cap* gemaakt. Dit is een snellere, en daardoor goedkopere innovatie van batik. Het maken van de cap en het stempelen zijn beide handwerk.

Foto's Sabine Bolk (2016)

Links: Etiket van Katoenmaatschappij Morgan met batikkende vrouw. Stadsarchief Erfgoed Leiden en Omstreken. Boven: Batikmakers in Batang op Java.

Thomas Stamford Raffles is de eerste die uitgebreid over batik schrijft

Na het aanbrengen van de was, gaat het doek in een verfbad. Oorspronkelijk gebruikte men natuurlijke verfstoffen. Tegenwoordig worden veelal synthetische verfstoffen gebruikt. Voor iedere kleur moet opnieuw was worden aangebracht die na elk verfbad uitgekookt wordt. De batiktechniek, het uitsparen met was, is al zeker 1000 jaar oud en het is moeilijk om de exacte ontstaansplek aan te wijzen. Tegenwoordig wordt de techniek wereldwijd beoefend ook op bijna alle eilanden van Indonesië. In 2009 werd batik opgenomen in de UNESCO-lijst van immaterieel cultureel erfgoed van Indonesië.

Opkomst van de katoenhandel en interesse in batik

In de 18e eeuw was er een wereldwijde handel in katoen. In navolging van de Engelse mode werden gebloemde stoffen in heel Europa gebruikt en gedragen. De sitsen, de met blokdruk bedrukte en handbeschilderde katoenen stoffen afkomstig uit India, werden door o.a. de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) verscheept naar Europa, maar ook naar het voormalige Batavia, nu Jakarta de hoofdstad van Indonesië. Batavia was van 1619 tot 1799 het hoofdkwartier van de VOC in Azië. Katoen werd ook onbewerkt geïmporteerd in Europa en tot stof geweven. Eerst kwam de katoen uit India. Met de opkomst van de West-Indische Compagnie (WIC) werd katoen een van de goederen afkomstig van de plantages in Amerika, waar tot slaaf gemaakten dit in grote hoeveelheden verbouwden. Met katoen overlapt de zogenoemde driehoekshandel van de WIC tussen Europa, Afrika en Amerika die van intra-Aziatische handel van de VOC. In 1792 wordt de WIC opgeheven en in

1798 de VOC. Van 1795 tot 1813 viel Nederland, dan de Bataafse Republiek, onder Frans beheer. Herman Willem Daendels was van 1807 tot 1810 gouverneur-generaal van Nederlands-Indië. In 1811 verslaat Groot-Brittannië Napoleon Bonaparte en neemt het gezag over in Nederlands-Indië. Thomas Stamford Raffles is dan van 1811 tot 1814 gouverneur-generaal. In 1814 krijgt het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden met het Verdrag van Londen zijn Zuidoost-Aziatische bezittingen weer terug. ‘Nederlands-Indië’ wordt vanaf 1816 de officiële benaming voor alle door de Nederlandse staat gekoloniseerde gebieden in de Indische Archipel. In 1817 wordt het boek *The History of Java* door Thomas Stamford Raffles gepubliceerd. Hij is de eerste die uitgebreid over batik schrijft. De Nederlanders op Java hadden voordien geen aandacht geschonken aan deze volkskunst. Dit veranderde aanzienlijk na de publicatie van dit boek. Raffles omschrijft batik niet zo zeer om dit ambacht te eren, maar omdat hij er zakelijke kansen in ziet. Er is op dat moment al een florerende handel in het bedrukken van katoen. In navolging van de sits, bedrukte katoenen stof uit India, waren er in de 18e eeuw verschillende katoendrukkerijen ontstaan in Europa die

zich de blokdruk techniek eigen gemaakt hadden. De gedachte was dat vanuit deze Europese industrie een veel sneller te maken kopie ontwikkeld kon worden van het arbeidsintensieve batik. Deze kon dan geëxporteerd worden naar Java en verkocht worden als goedkoop alternatief van handgemaakte batik. Met dit idee van Raffles wordt een ratrace gestart in Europa met wisselende resultaten en een wonderlijke uitwerking op de ontwikkeling van batik.

Verandering in de batikcultuur

In de 19e eeuw verandert de batikcultuur, zowel de industrie als de kijk erop. Waar batik eerst voornamelijk aan huis gemaakt wordt, groeit het uit tot grotere ondernemingen in de vorm van batikkerijen. In 1824 wordt de Nederlandse Handel-Maatschappij (NHM) opgericht. Hiermee hoopt men het elan van de Verenigde Oostindische Compagnie, die in 1798 opgeheven was, terug te krijgen en de handel met Nederlands-Indië nieuw leven in te blazen. De NHM krijgt het monopolie op de in- en uitvoer van goederen van en naar de koloniën. Vanuit Java is dat o.a. koffie, suiker en indigo. Naar Java wordt o.a. katoen verscheept, als ongebleekt doek en als gesponnen draad, maar ook imitatie batiks.

Foto geheel boven: Batik Tulis geschonken door G.P. Rouffaer in 1928. Coll. NWvW, invent.nr. WM-26918
Foto boven: Het aanbrengen van de was met een canting (waspen). Foto Sabine Bolk (2016)
Rechts: Logo van de Nederlandsche Handel-maatschappij Bron NHM
Rechtsonder: Drukblok van de Kralingsche Katoenmaatschappij. Coll. Museum Rotterdam, invent.nr. 91393

Boven: Imitatie batik gemaakt door de Kralingsche Katoenmaatschappij. Coll. Museum Rotterdam, invent.nr. 23006
Onder: Detail van Batik Tulis van pagina 47. Coll. NMvW, invent.nr. WM-26918

De imitaties zorgen er onbedoeld voor dat er meer waardering voor de lokaal gemaakte stoffen komt

In 1830 wordt het Cultuurstelsel ingevoerd. Dit is een belastingsysteem, waarbij de lokale bevolking op 20% van hun landbouwgrond geselecteerde koloniale waren moest verbouwen. Dit heeft een enorme impact op de Javaanse bevolking. Door gebrek aan tijd en middelen, maar ook door de invoer van katoen, verdwijnt de weefcultuur aan huis. De batikcultuur wordt echter anders beïnvloed.

Batik Belanda

De NHM, en later de onafhankelijke katoenmaatschappijen, verschepen grote hoeveelheden imitatie batiks naar

Java. De in de volksmond genoemde Hollandse Batiks of Batik Belanda staan bekend om hun slechte kwaliteit. De kleuren kloppen niet, de motieven zijn te grof en de verf wast er na een wasbeurt vaak uit. Bijna de gehele 19e eeuw pogen verschillende katoenmaatschappijen in Europa de imitaties zo te maken dat ze in de smaak vallen van de lokale Javaanse bevolking. Dit met wisselend resultaat. Om te concurreren met de imitaties groeit de Batik Cap industrie op Java. Het vervaardigen van batik met een koperen stempel, cap, was waarschijnlijk al aan het begin van de 19e eeuw ontstaan. Rond 1850 neemt deze industrie toe. Het is een voordelig alternatief voor de Batik Tulis en het wordt beter verkocht dan de imitaties.

Ook de Batik Tulis maakt een ontwikkeling door. Deze Batik Tulis, de 'hand-

getekende' batiks, werden al voornamelijk gemaakt op geïmporteerd katoen uit India. Deze fijner geweven doeken waren geschikter om hierop met een waspen de patronen aan te brengen. De doeken die halverwege de 19e eeuw met (semi-) mechanische weefgetouwen geproduceerd worden, zijn nog fijner, nog dichter geweven en maken het mogelijk dat aan het eind van de 19e eeuw de hoogste kwaliteit batiks gemaakt worden. De imitaties zorgen er dus eigenlijk voor dat er meer waardering komt voor de lokaal gemaakte stoffen en zorgt voor een industrie waarin zowel mannen als vrouwen aan de slag kunnen. De wereld van Batik Tulis is namelijk echt een vrouwenwereld. Traditioneel wordt de batiktechniek doorgegeven van moeder op dochter. De dochters gaan op jonge leeftijd in de leer. Hierbij leren ze niet alleen de techniek, maar ook de betekenis achter motieven en rituelen die bij het maken horen. Bij sommige motieven moet de batikmaker voorafgaand mediteren en er zijn verschillende leeftijdregels verbonden aan het maken van verfbaden. Met de opkomst van de cap komt daar verandering in. Het stempelen met de koperen cap is zwaarder werk dat door mannen gedaan wordt. Tevens wordt het uitkoken van de was vaker door mannen overgenomen. Het huis-ambacht verplaatst naar een grotere onderneming, de batikkerij

Een groepje batikkende vrouwen op de veranda voor een huis in Semarang, gefotografeerd tussen 1863 en 1869 door Woodbury & Page.

Het reisverslag en stalenboek van Felix Driessen uit het archief 'de Leidsche Katoenmaatschappij v-h De Heijder en Co NV, 1840-1936'. Coll. Stadsarchief Erfgoed Leiden en Omstreken, foto's Sabine Bolk

Elie van Rijckevorsel en Gerret Pieter Rouffaer zijn prominente schenkers van batiks

en daarmee verplaatst ook de zeggenschap van de batikmakers. Aan het eind van de 19e eeuw zijn alle batikmakers nog altijd Javaans, maar de meeste werkplaatsen worden gerund door Peranakan-Chinezen, Arabieren, Indo-Europeanen en Europeanen.

De reizen naar batik

Tijdens de 19e eeuw verandert het reizen naar de kolonie Nederlands-Indië. In 1869 opent het Suezkanaal waarmee de reistijd naar Java aanzienlijk wordt verkort. Het wordt daarmee toegankelijker voor Europeanen en vele maken de overtocht om er te gaan werken of onderzoek te doen.

In de tweede helft van de 19e eeuw neemt de belangstelling voor wat er in de Nederlandse kolonies gebeurt toe. In Nederland openen verschillende musea waarbij de kolonie op uiteenlopende wijzen wordt getoond. In 1864 wordt het Koloniaal Museum in Haarlem geopend, dat later verplaatst wordt naar het huidige Tropenmuseum in Amsterdam. In 1873 wordt het Maritiem Museum Prins Hendrik opgericht in Rotterdam. Vanaf 1885 verandert het in het Museum voor Land- en Volkenkunde, het huidige Wereldmuseum. 's Rijks Ethnografisch Museum in Leiden, het huidige Museum Volkenkunde, bestond al sinds 1837. De collecties in de musea

worden opgebouwd met giften van verzamelaars, ambtenaren en missionarissen die werkzaam waren in Nederlands-Indië, stukken uit familiebezittingen en helaas ook met oorlogsbuit.

Batiks komen veelal uit privécollecties, vaak verzameld tijdens reizen op Java of omdat de familie er woonachtig was. Ze zijn dan vaak later aan musea geschonken door nazaten.

In de collectie van het Wereldmuseum zijn batiks bewaard gebleven van twee prominente schenkers, dr. Elie van Rijckevorsel (1845-1928) en Gerret Pieter Rouffaer (1860-1928).

In de komende tentoonstelling *Kruispunt Rotterdam* in het Wereldmuseum zullen van beide schenkers stukken te zien zijn. Elie van Rijckevorsel maakte van 1873 tot 1877 een wetenschappelijke reis naar Java om meteorologische waarnemingen

te doen. In 1878 brengt hij het boek 'Brieven uit Insulinde' uit met daarin een verzameling van de correspondentie naar huis. In 1884 schonk hij zijn verzameling aan het museum. In het hierina volgende artikel meer over de batiks in zijn collectie. Gerret Pieter Rouffaer vertrekt in 1885 voor zijn eerste reis naar Indonesië. Hij verblijft er 5 jaar en legt een omvangrijke verzameling aan met o.a. notities uit de (sultans) archieven van Surakarta en Yogyakarta, informatie over de suikerondernemingen en van archeologische opgravingen. Ook komt hij voor het eerst in aanraking met batik. In zijn reisverslagen noemt hij het nauwelijks, maar hij komt thuis met verschillende doeken. In 1899 begint Rouffaer een onderzoek naar de herkomst en ontwikkeling van batik in samenwerking met H.H. Juynboll, conservator van het 's Rijks Ethnografisch Museum. Rouffaer gebruikt voor het onderzoek de collectie van het museum in Leiden en ook archieven van verschillende katoenmaatschappijen waaronder die van de Leidsche katoenmaatschappij. Hij maakt een presentatie in het Koloniaal Museum in 1900 met doeken uit eigen collectie en geleend van anderen. Hiermee positioneert Rouffaer zich als batikexpert en start met het schrijven van het boek *'De Batik-kunst in Nederlandsch-*

Etiket van de Kralingsche Katoenmaatschappij.

Stadsarchief Erfgoed Leiden en Omstreken

De verslagen uit de 20ste eeuw geven nu een mooi inzicht in de geschiedenis van batik

Indië en haar geschiedenis'. In de aanloop van de uiteindelijke publicatie schrijft hij verschillende artikelen en maakt tentoonstellingen waaronder de groepstentoonstelling van 'Oost en West' in 1901. In 1902 maakt hij een overzichtstentoonstelling in het Maritiem Museum Prins Hendrik van de Van Rijckevorsel collectie. In de daarbij verschenen catalogus geeft hij veel nieuwe informatie over de stukken. Het is helaas nog onduidelijk in hoeverre dit in samenwerking met Elie van Rijckevorsel is ontstaan. Van 1909 tot 1911 maakt hij een tweede reis naar Indonesië. Na terugkomst richt hij zich op de publicatie van *De Batik-kunst in Nederlandsch-Indië en haar geschiedenis* dat door onenigheden tussen Rouffaer, H.H. Juynboll en de uitgever stilgelegd had. In deze jaren heeft Rouffaer ook contact met Felix Driessen (1855-1936).

Felix Driessen is de zoon van Peter Ludwig Carl Driessen, de directeur en mede-oprichter van de Leidsche Katoenmaatschappij. Om ingewijd te worden in het bedrijf maakt Felix Driessen verschillende reizen waaronder tweemaal door Azië in 1878 en 1884. Tijdens deze reizen brengt hij de marktsituaties in kaart. In brieven met stalen, kleine stukjes textiel, doet hij verslag aan zijn vader. In het najaar van 1884 schrijft hij in een notitieboekje over een verzamelde staal: '*Hoe die menschen daarmede uit kunnen is mij een raadsel (doelende op de verkoop-prijs van 16 gulden); prachtige qualiteit & kleur, & dan tot die prijs. Het spreekt vanzelf, dat onze hier aanwezige bruine was broeken (vermoedelijk doelend op 'slaapbroeken') daarmee niet kunnen concurreren... Observeer ook de Waslucht aan de broeken, kortom 't is prachtig*'. De staal waarover hij met zoveel lof schrijft is afkomstig van de

Kralingsche katoenmaatschappij en betreft dus een imitatie batik.

De stalen dienden om concurrenten in de gaten te houden. Door ze ter plekke te verzamelen gaf het inzicht over welke stoffen waar verkocht werden. Nu geven deze verslagen een mooi inzicht in de geschiedenis van batik en hoe werelds deze was. Samen met de verzamelde batiks in verschillende Nederlandse collecties krijgen we een beter beeld over de ontwikkeling van batik in de 19e eeuw en de connectie met Nederland.

www.sabinebolk.nl

www.dereisnaarbatik.blogspot.com

* Sabine Bolk is beeldend kunstenaar en verdiept zich sinds 11 jaar in batik. Ze laat zich hierbij niet alleen inspireren door de techniek, maar vooral door de patroonleer en de filosofie van Batik. In 2019 bezocht ze voor een derde maal Java om haar huidige onderzoekproject, *Re-telling the history of the (Indo-)European influence on Batik between 1840-1890*, te lanceren. Voor haar onderzoeksproject is ze tevens als Associate bij het Research Center for Material Culture (RCMC) werkzaam en onderzoekt hier de collecties van het Nationaal Museum van Wereldculturen.

Literatuur

Brommer, B. (1989). *Katoendruk in Nederland*. Tilburg: Nederlands Textielmuseum

Heringa, R. & Veldhuisen, H.C. (1996). *Fabric of Enchantment*. Los Angeles: Weatherhill

Hout, I. van & Wijs, S. (2017). *Indonesian Textiles at the Tropenmuseum*. Volendam: LM Publishers

Okker, F. (2015). Rouffaer. *De laatste Indische ontdekkingsreiziger*. Amsterdam: Boom

Rouffaer, G.P. & Juynboll, H.H. (1914). *De Batik-kunst in Nederlands-Indië en haar geschiedenis*. Utrecht: Oosthoek,

Stichting Textielgeschiedenis (2006). *Textielhistorische Bijdragen 34 (1994)*. Hilversum: Verloren

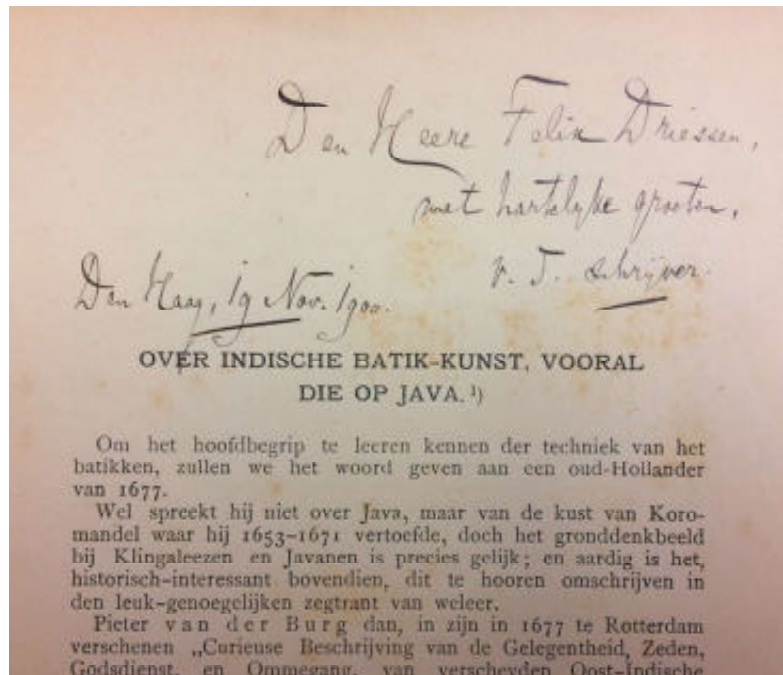
Verbong, G.P.J. (1988). *Technische innovaties in de katoendrukkerij en -ververij in Nederland 1835-1930*. Amsterdam: NEHA

Archieven

De collectie G. P. Rouffaer in Het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde en in de Bijzondere collectie Universiteit Leiden

De Leidsche Katoenmaatschappij v-h De Heijder en Co NV, 1840-1936 in het stadsarchief Erfgoed Leiden en Omstreken

Het Nationaal Museum van Wereldculturen
Vlisco, Helmond

Geheel boven: Detail van batik geschonken door Van Rijckevorsel. Coll. NMvW, invent.nr. WM-2076

Linksonder: Detail van batik met etiket. Coll. NMvW, invent.nr. WM-24851

Rechtsonder: Handschrift in boek gericht aan 'Den heer Felix Driessen' door de auteur zelf, zijnde G.P. Rouffaer. Coll. Bibliotheek TextielMuseum Tilburg